

Наталія Макаренко

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЕТНОДЕМОГРАФІЇ. ПРОБЛЕМАТИКА, ОСНОВНІ
НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ СУЧАСНИХ
ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються основні теоретико-методологічні проблеми етнодемографії, проаналізовано науковий дискурс щодо існування етнодемографії як окремої наукової дисципліни, її методологічної основи, основних методів (у т.ч. моделювання) і тематика сучасних етнодемографічних праць. Увага приділена проблемі аналізу зміни сучасної етнічної будови України. Поданий аналіз тенденцій міграційного руху населення України в умовах державної незалежності, охарактеризовано точки зору на причини міграційних переміщень.

Ключові слова: етнодемографія, міграційний рух.

Nataliia Makarenko. The oretical methodological problems of ethno demography, methodical problems and changes in learning of ethnical structure of Ukraine. In this article we are talking about some theoretical methodological problems of ethno demography, methodical problems and changes in learning of ethnical structure of Ukraine. The tendencies of migratory motion of population of Ukraine are reflected in the conditions of state independence, reasons of the migratory moving are described.

Key words: ethno demography, migratory moving.

Поява потреби наукового осмислення механізму здійснення активної демополітики, спрямованої якщо не на подолання, то хоча б на гальмування депопуляційних процесів, які з 1991 року розгорнулися в Україні, стала дієвим стимулом розширення та поглиблення демографічних розробок, стимулювала процес виходу сучасної демографії за межі класичної демографічної статистики, основна мета існування якої полягала в забезпеченні потреб органів державного та місцевого управління в сучасній демографічній інформації.

Статистична основа сучасних демографічних праць суттєво посилена етнічними наголосами. Поява нових історичних та статистичних джерел (у тому числі результатів переписів населення 1989 й 2001 рр.) дала змогу поглибити наші знання в галузі етнодемографічного розвитку України і водночас спричинила переосмислення причин тих чи інших змін етнічної конструкції України. Сучасна світова демографічна криза, прояви якої у вигляді депопуляції у сільській місцевості, зменшенні середньої тривалості життя, зростанні смертності, активізації міграційного руху тощо спостерігалися в Україні з кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст., активізувала міждисциплінарні, зокрема етнодемографічні, дослідження.

Відразу зауважимо, що розробка етнодемографічної тематики поки що не набула такої наукової та практичної актуальності, яка б привернула до себе сталу увагу досить великої спільноти професійних демографів, істориків, етнологів. Тому бібліографія відповідних публікацій порівняно невелика: за розміром вона просто непорівнянна з кількістю публікацій, присвячених результатам дослідження будь-якої демографічної, історичної теми.

Наприклад, у бібліографіях публікацій про населення (народонаселення), що видавались у СРСР, у розділах, присвячених «національному складу населення», відсутні роботи, тематику яких можна кваліфікувати як етнодемографічну. Більшість дослідників погоджуються з тим, що етнічна демографія як окрема наукова дисципліна виокремилась у 70—80 рр. ХХ ст. на перетині, головним чином, етнографічної та демографічної наук: найбільш масштабні дослідження з етнодемографії проводились російськими вченими. Піонером у процесі розробки загальнотеоретичних проблем етнодемографічної науки цілком слушно можемо вважати російського дослідника В.Козлова. Його праці 1960 — 1980 рр. присвячені висвітленню проблем теорії відтворення етносу та аналізу динаміки кількості народів Радянського Союзу. Ці книги дотепер не втратили своєї наукової актуальності [1; 2; 3].

Серед інших робіт у першу чергу необхідно назвати колективну монографію «Чисельність і розселення народів світу» (М., 1962), а також монографію С.Брука «Населення світу» (М., 1981). Проте в жодній з них не розглядаються власне етнодемографічні проблеми — проблеми оновлення та відтворення етнічних спільнот. Так що ці роботи можна віднести до етнодемографічних праць лише з певними застереженнями. Тим не менш, практично всі сучасні дослідники, як російські так і українські, вважають авторів зазначених вище робіт «піонерами» етнодемографії. Проте до сьогодні результати робіт з етнодемографічної тематики не узагальнені, тобто на їх основі не створені хоча б деякі елементи відповідної теорії («етнічної демонології» або теорії етнодемореальності як складової загальної теорії демо-реальності).

Тобто саме питання про наявність етнодемографії як окремої наукової дисципліни залишається доволі дискусійним. Висновки науковців, зокрема В.Козлова, про існування «етнічної демографії» як відносно самостійної наукової дисципліни, в якій досліджуються особливості «етнічних спільнот» за допомогою «методів демографічної науки», а також здійснюється «аналіз етнічних аспектів відтворення населення та впливу на цей процес окремих етнічних факторів» [2, с. 53] або синхронний висновок одного з сучасних дослідників, наприклад, А.Пономарьова, про те, що етнодемографія — це наукова дисципліна, що знаходиться

«на перетині» етнографії та демографії і в якій вивчаються «особливості відтворення етносів за допомогою методів демографічної науки» [4], на думку деяких українських вчених, зокрема С.Піскунова та В. Піскунова, не є переконливими і потребують змістовного пояснення відмінностей цієї нової наукової дисципліни як від етнографії, так і від демографії. Не заперечуючи той факт, що зв'язок етно- та демореальності та відповідного пізнання етнографічного та демографічного аспекту життя людей є наочним, загальний стан науки етнодемографії С.Піскунов та В. Піскунов характеризують як стадію становлення [5, с. 178-199].

Дослідники О.Казьміна та П.Пучков розглядають етнічну демографію як складову етнології і визначають об'єктом її дослідження, спільно з об'єктом дослідження етнології, — народи або етноси. Крім того, як зазначають вказані дослідники, входячи одночасно в систему демографічних наук, етнодемографія, як і демографія загалом, досліджує особливості відтворення населення. Таким чином, етнічну демографію, на думку О.Казьміної та П.Пучкова, можна визначити «як наукову дисципліну, яка досліджує етнічний склад населення різних територій, динаміку чисельності народів (разом з аналізом факторів, що впливають на цю динаміку), особливості відтворення різних етносів» [6].

Крім того, етнодемографії для того, щоб досягти рівня розвинутої «нормальної науки» (Томас Кун), яка може розвиватися та функціонувати автономно, потрібно мати свій окремий предмет та вирішувати власні дослідницькі завдання. Предмет етнодемографії, після аналізу думок, висловлених різними авторами, представниками як демографічної, так і етнографічної наук, видається нам не досить чітким. Можна констатувати лише те, що переважна більшість авторів, визначаючи предмет етнодемографії, балансують або поєднують предмети етнографії та демографії [7, с. 47-48]. Дійсно, етнографія та демографія мають спільний об'єкт — конкретно-історичне населення (людність-етнос) як сукупний суб'єкт суспільного організму [8, с. 113]. Тобто і в демографії, і в етнографії вивчається реальне, історично-конкретне населення, тобто територіальні спільноти, які характеризуються особливими властивостями, які саме і створюють предмети окремих наук. Предметом етнографії (етнології) і демографії, тобто етнодемографії, є властивість певної територіальної спільноти як носія «етнічності» до

подовженого існування, самовідтворення, збереження в просторі та часі єдності своєї етнічної якості та кількості [7, с. 47-48; 8, с. 109-113].

Ще в науковому просторі колишнього СРСР було вироблено розуміння предмета демографії, яке певною мірою враховувало актуальність пізнання міждисциплінарної проблем сучасної демографії і орієнтувало демографів-дослідників на пошуки моделей взаємодії демографії з предметами суміжних дисциплін. Маємо на увазі запропоноване російським демографом А.Волковим тлумачення демографії як «науки про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній обумовленості цього процесу (підкреслено авт. — *Н.М.*) [8, с.113; 9; 10, с. 314-315]. Додамо, що не існує «неетнічних» носіїв-суб'єктів суспільного життя, що реальне суспільне життя проходить у конкретно-історичній етнічній формі і «етнічність» є невід'ємною формою цього процесу, невід'ємною властивістю всіх відомих науці локалізацій суспільного життя. І цілком доречним видається те, як сучасні етнодемографи розширюють трактовку предмета етнодемографії.

Предметом етнодемографії вони виділяють фактори, які призводять до змін етнічного складу населення того чи іншого регіону: відмінності в показниках природного приросту, міграція і етнічні процеси, які ведуть до змін в етнічній самосвідомості. На думку О.Казьміної та П.Пучкова, до завдань етнодемографії належать дослідження кумулятивного ефекту цих складових [6, с. 146].

Аналіз методів дослідження етнодемореальності залишається предметом наукового дискурсу. Вкажемо відразу на відсутність (поки що) праць, де науково осмислені методи етнодемографії (на зразок фундаментальної монографії Альфреда Сові «Загальна теорія населення», в якій надзвичайно вдало викладені основи спеціальної методології демографії як науки, не тотожної демографічній статистиці («людському рахівництву») [11, с. 42]. Щодо специфічного методу дослідження етнодемореальності, то поки що про такий не відомо. Етнографи або демографи твердять, що вони вивчають відтворення етносів за допомогою методів демографічної науки. Поділяють цю думку і автори підручника з етнодемографії. Вони, зокрема, зазначають, що як будь-яка наука, етнодемографія має комплекс власних методів. До них належать як загальнонаукові (аналіз, синтез,

порівняння, узагальнення), так і спеціальні методи демографії (зокрема методи подільного й поперечного аналізу). Останні мають сприяти поясненню специфіки відтворення населення, виявленню взаємозв'язку різних демографічних характеристик. У демографії використовуються всі статистичні прийоми: методи кореляційного й факторного аналізу, вибірковий та індексний методи, метод середніх значень, метод вирівнювання та інший. Згадуються в роботі і методи демографічної статистики — метод побудови демографічних таблиць та демографічних моделей [6]. Аналізуючи такі твердження, С.Піскунов робить справедливий, з нашого погляду, висновок, що у цій подачі етнодемографічні дослідження не виходять за дисциплінарні межі сучасної демографії як науки про демореальність (оновлення й відтворення населення), залишаються без свого окремого предмета і адекватного цьому предмету специфічного наукового методу [12, с. 130]. Таким чином, як свідчить аналіз літератури, для вивчення особливостей відтворення етносів та динаміки їх чисельності вченими не запропоновані і відповідно не використовуються особливі етнодемографічні методи (спеціальна етнодемографічна методологія), не вироблена і специфічна етнодемографічна парадигма.

Необхідно зазначити про ще один, досить важливий метод, застосування якого має вивести демографічні і етнодемографічні дослідження на принципово інший щабель. На думку російських вчених, демографія зможе вийти за межі демографічної статистики і «стати чимось дійсно більшим», коли вивчення «статики» та «динаміки» людей як носіїв свого життя в абстрактному, ідеальному просторі та часі буде доповнено дослідженнями «демографічного» буття (демореальності) суб'єктів «всього суспільного життя». В.Піскунов також наголошує на тому, що зміна іпостасі демографії можлива тільки тоді, коли до сфери її наукового інтересу фахівців-демографів потрапить предмет дослідження, який характеризує не тільки «чисте» в абстракції від соціального та суспільного (етнічного — прим. Авт.) існування носіїв суспільного життя, а їх буття у певній, а саме — «суб'єктній» формі-якості, тобто коли вони стануть фіксувати «людей...як носіїв, які притаманні їм «суб'єктивні» властивості-потенції вони багатьма способами і у різних формах маніфестують-являють, використовують...у зв'язках між собою» [5, с. 178-205; 12, с.130]. Тобто, коли

статистичні дані стануть оброблятися за допомогою застосування принципово іншого, нестатистичного методу — демологічного, демографія, інші суспільні науки про людське (суспільне) життя зможуть пояснити якщо хоч і не «основи і суб'єкта всього суспільного життя» [8, с. 114], то принаймні суб'єкта лише демографічної поведінки і особливості власного «відтворення» [8, с. 114], на противагу існуючому сьогодні дослідницькому інтересу до «відтворення» лише «людської популяції» [8; 57; 114].

З часів Канта вважається, що ступенем зрілості будь-якої наукової дисципліни і показником її спроможності описувати реальність є використання нею формалізованих методів, зокрема математики. Наприкінці ХХ ст. гуманітарії, суспільствознавці почали моделювати. Цей процес пов'язаний з виданням у 1997 р. російськими науковцями-фізиками роботи «Синергетика й прогнози майбутнього», в якій містилася дослідницька програма, пов'язана зі створенням математичної історії [13]. Моделі коливальних рухів, на думку вчених, можуть пояснити демографічні процеси і вмотивувати структурно-демографічну теорію, в основі якої лежать суспільні коливання, у т.ч. і коливання кількості населення з періодом 100—200 років. Такий підхід, запропонований вченими (Капицею, Курдюмовим, Малинецьким, 1997) дістав назву демографічного імперативу.

Зауважимо, що імплементація математичних методів моделювання в соціальні дослідження сприймається вченими не однозначно. Так, В.Піскунов, навпаки, зробив спробу відійти від класифікації демографічних моделей практично виключно за ознакою використання в них абстрактно-типових засобів спрощення та формалізації (в основному математичної). В основу запропонованої В.Піскуновим схеми класифікації демографічних моделей покладений інший принцип — онтологічна специфіка предметів пізнання. Така «предметна» класифікація звертає увагу, на думку автора, на актуальність створення моделей як методів дослідження предмета демографії-демореальності (загалом і окремих її фрагментів), а не методів її опису у вигляді моделей — алгоритмів розрахунків демометричних показників [14, с.3].

Крім того, моделювання в демографії не обов'язково пов'язане з використанням математичних моделей. Переважна більшість фундаментальних (не «описових») моделей предмета демографії, які можуть бути пристосовані і до

етнодемографії, створюються без «математичних методів». Наприклад, такі вже відомі моделі відтворення (самовідтворення) населення: як модель «єдності демографічного змісту та демографічної форми» [10, с. 314-325]; як модель «збереження єдності міри (якості) та кількості населення» [7]; як модель «демографічного гомеостазу» [15, с. 15-19] визначають демографічні системи такої складності, які взагалі, мабуть, неможливо повністю формалізувати і описати «за допомогою математичних методів» через те, що вони занадто важко обчислюються, бо найглибший зміст предметів демографії принципово не адекватний поняттям, показникам та індикаторам, що використовуються в «точних науках». Проте, на нашу думку, не можна ігнорувати той факт, що знання відомих математичних моделей може дати змогу відбирати для ефективного використання в демографії певну їх частину [16, с. 13]. Аналізуючи теоретико-методологічні аспекти демографічного моделювання, В.Піскунов наголошує, що у наведеній вище дефініції демографічних моделей не згадується той вид моделювання (і відсутні моделі), за допомогою якого розв'язується центральна за актуальністю проблема сучасної демографії — проблема осмислення механізму «суспільно-історичної обумовленості» відтворення населення [17, с. 8]. А з огляду на те, що не існує «нетнічних» носіїв — «суб'єктів» суспільного життя, тобто відтворення населення відбувається не лише в конкретно-історичній, а й в етнічній формі, то на порядок денний висувається і створення моделей предмета етнодемографії.

В останнє десятиріччя з'явилася ще одна методика етнодемографічних досліджень. Ідеться про етногеодемографічні дослідження [18;19;20]. На думку О.Чиркова, етногеографічний погляд є надто продуктивним для вивчення етнічної будови людності у тому разі, коли досліджувана людність має дво- чи багатоетнічну структуру або хоч і незначні кількісно, проте нерівномірно розташовані домішки меншин [21].

Російським дослідником А.Орловим був розроблений і запропонований алгоритм етногеодемографічного дослідження [20]. Отже, населення завжди прив'язане до конкретного простору та часу. Диференційованість територіальних систем зумовлює специфіку їхнього впливу на демографічні процеси і впливає на появу регіональних демографічних особливостей. На локальній території формуються спільності людей з досить замкнутими демографічними зв'язками. Окрім прос-

торового (територіального) фактора виникає ще один, який також зумовлює диференціацію демографічних процесів — феномен поліетнічності населення. Таким чином, автор визначає сутність етногеодемографічних досліджень «як дослідження з географічних позицій демографічних процесів і структур, диференційованих згідно з етнічною ознакою». Під «географічними позиціями» автор має на увазі «аналіз територіальних відмінностей однотипних географічних показників у кожного конкретного етносу і аналіз етнічних відмінностей однотипних демографічних показників на визначеній території».

У 90-х роках ХХ ст. сформувалися основні напрями та проблематика етнодемографічної науки. Наукові розробки спрямовані на вивчення динаміки кількості українського народу на зламі ХХ—ХХІ ст.; регіональних тенденцій демографічних процесів; аналізу міграційних процесів, що мають важливе значення для прогнозування подальшого розвитку сучасних етнічних спільнот.

У роки незалежності продовженням дослідження демографічного розвитку України стало видання колективної монографії, підготовленої співробітниками Інституту економіки НАН за наукового керівництва В.Стешенко [22]. У книзі проаналізовані теоретико-методологічні та методичні засади вивчення кризових феноменів, зокрема депопуляції, надана загальна характеристика передумов її виникнення. Однак регіональні тенденції демографічних процесів, особливості етнодемографічного розвитку суспільства в роботі вивчені епізодично.

На сучасному етапі у царині етнодемографії переважають праці економістів, демографів, географів, соціологів: Е.Лібанової, В.Піскунова, С.Піскунова, І.Пирожкова, І.Прибиткової, В.Стешенко, О.Хомри, В.Зіничка. Саме їх науковий доробок становить методологічну основу фундаментальних досліджень динаміки чисельності і змін у демографічній структурі населення України, а також слугує теоретичною базою для вивчення пріоритетних напрямів соціально-демографічної політики в країні та її регіонах. Зокрема, генезис кризи сучасної демографічної реальності став предметом вивчення в дослідженнях С.Піскунова. Дослідження відтворення населення регіонів України наприкінці 1990-х рр. здійснені у докторській дисертації Г.Старостенко. Важливим є вивчення методико-методологічної бази регіонального

демографічного аналізу, визначеного Г.Старостенко, а також авторського підходу до районування України за основними демоутворюючими факторами, запропонованого Н.Левчук [23]. Динаміка найчисельніших етносів України (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки) та її основні складові (природний і міграційний прирости) за даними переписів населення та поточної статистики населення (за період 1959—2001 рр.) проаналізована в статті С.Піскунова [24, с. 84-93]. Варте уваги дослідження В.Зінича «Сучасні етнодемографічні процеси в Україні» (2004), в якому проаналізовані негативні демографічні фактори, які формують ознаки сучасної демографічної ситуації [25]. Суспільним змінам другої половини ХХ ст. (у т.ч. і етнодемографічним) на основі опрацювання матеріалів переписів радянських часів присвячена монографія етносоціолога Т.Рудницької [26].

Незважаючи на те, що історична демографія визначається однією з провідних галузей наук про народонаселення, історичній науці й досі бракує належної уваги до фундаментального осмислення демографічних процесів на різних етапах розвитку українського суспільства, у т.ч. й на сучасному. Фундаментальних наукових праць історико-демографічного змісту за радянських часів так і не було написано. Відомо багато історичних праць, присвячених розвитку окремих етнічних груп України, однак етнодемографічні питання вивчалися в них переважно епізодично.

Працями Всеволода Івановича Наулка, для яких характерним є поєднання кількох методик дослідження: статистичної, безпосереднього спостереження та картографічної, розпочинається період розвитку української етнодемографії [27; 28; 29; 30]. Зокрема, в монографіях В.Наулка на основі підсумкових даних переписів населення здійснено аналіз етнодемографічних та етносоціальних зрушень УРСР періоду 50—70-х рр. ХХ ст. Праці вченого, який плідно працює у цій тематичній царині, можуть слугувати методологічним взірцем для подальших наукових розробок у галузі етнодемографії. Заслуговує на увагу робота за редакцією В.Наулка, в якій розкривається динаміка етнічного складу населення України у 1897—1989 рр., етномовна ситуація в Україні у 90-х рр., етнічні аспекти міграційних процесів в Україні, а також роль росіян України в контексті сучасних етнополітичних процесів [31]. Дослідник приходять до

висновку, що протягом 1989—2001 рр. відбулися істотні зміни в етнічному складі населення України. За період 1989—2001 рр. зросла чисельність та частка українців серед загальної кількості населення України. Це зростання стало наслідком змін етнічної самоідентифікації частини етнічних меншин. Скорочення загальної кількості населення України відбулося за рахунок меншин, сукупна кількість яких зменшилася на 25,1%. Найбільш істотного скорочення зазнала найбільша за чисельністю меншина України — росіяни.

Досить активно заповнююватись наявні дослідницькі прогалини у вивченні специфіки етнодемографічних процесів у республіці почали в останні півтора десятиліття. Окреме місце у системі сучасного аналізу з етнодемографічної проблематики посідає монографія, підготовлена колективом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівцями Державного комітету статистики України за науковою редакцією І.Кураса та С.Пирожкова [32]. Основними завданнями видання стали презентація теоретико-методологічних та методичних питань проведення перепису населення, обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх основі концептуальних засад державної демографічної політики. Втім, автори праці не ставили за мету здійснення системного дослідження соціально-демографічного розвитку України 1959—2001 рр. Грунтовний історико-етнодемографічний аналіз змін чисельності українців за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року був одним із напрямів наукового доробку В.Євтуха, В.Котигоренка, О.Майбороди, В.Зінича, В.Крисаченка, О.Чиркова [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39, с. 231-239; 40 с. 155-160; 42, с. 6-10; 43, с. 6-8; 44, с. 118-122,25].

Здобуття Україною незалежності привело до істотних змін етнічного складу її населення. Етнічні та суспільно-політичні процеси в сучасній Україні тісно взаємозв'язані та взаємообумовлені. Починаючи з 1994 р., етнічний склад населення, а особливо його мовна структура, перетворюється в засіб політичної боротьби і використовується як передвиборчі технології. Зі збереженням тенденції переважання праць економістів та демографів під час дослідження динаміки демографічної та етнодемографічної структури населення України 1990—2010 рр. в останній час простежується пошвавлення зацікавлення істориків, етнологів демографічною тематикою.

Широким залученням статистичного матеріалу, в тому числі і даних переписів населення, характеризуються дослідження В.Скляра, в якому за мету визначено аналіз змін у національному складі та мовній структурі населення України за 1950—1980 рр. У роботі здійснений порівняльний регіонально-етнодемографічний аналіз [45; 46,с.15-22]. На думку В.Скляра, протягом останнього міжпереписного періоду спостерігалася тенденція до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення України (частка українців збільшилася з 72,73% у 1989 році до 77,82% у 2001 році. За цей самий час частка етнічних меншин зменшилася з 27,27% до 22,18% .).

На думку О.Чиркова та І.Винниченка, загальний напрям зміни етнічної структури населення України з середини 1950-х рр. до кінця 1980-х рр. полягає у тому, що Україна з поліетнічної держави з однією великою етнічною спільнотою (титульною нацією) та двома помітними, хоч і різновеликими, етнічними меншинами — російською та єврейською, перетворилася на двоетнічну країну: «1988—1990 роки — стали перехідним періодом, під час якого з'явилися прямі переконливі ознаки змін головного напрямку розвитку етнічної будови української людності (зміна потужності та етнічної структури зовнішніх міграційних потоків, зміна етнічної структури немовлят, послаблення процесів етнічного обрусіння неросіян тощо). У ці роки активно відбувалася еміграція євреїв (на історичну батьківщину, до Німеччини та США), а також імміграція кримських татар. Але вирішальний перелом відбувся пізніше — у 1991—1993 роках, коли нова тенденція розвитку етнічної конструкції української нації завдяки зворотній міграції та зворотній асиміляції росіян набирала ходи на Південному Сході країни, де зосереджена більшість мовно, культурно, ментально помоскаленого та обрусілого на різних етапах української історії населення» [44, с. 118-122]. В статті О.Чиркова та І.Винниченка проаналізовані особливості природного руху серед основних етносів України, розроблені тенденції розвитку етнічної структури населення України на перспективу до 2050 р. Серед основних висновків, до яких дійшли автори, — посилення тенденції зростання частки українців і зменшення частки росіян. «За умови збереження існуючої сьогодні тенденції в майбутньому Україна прямуватиме до етнічної структури населення з великою кількістю

нечисленних (порівняно з українцями) меншостей та однією чисельно великою, з питомою вагою в населення до 10% (росіяни)» [44, с. 118-122].

Серед історико-етнодемографічних дисертаційних досліджень останніх років, в яких репрезентована Україна в цілому, слід назвати роботи І.Субботіної, в якому здійснено комплексний аналіз соціально-демографічних та етнодемографічних процесів в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. [47], та В.Хвіст, в якому також висвітлено демографічні аспекти етнонаціональної структури населення сучасної України, проаналізовані причини і особливості кризових явищ у природному і механічному руху українського населення [48]. Зокрема, йдеться про те, що економічний фактор уже давно перестав бути провідним чинником диференціації рівня дітородної активності в економічно розвинутих країнах. Провідну роль починають відігравати чинники, безпосередньо не пов'язані з економічною діяльністю. Впливовими чинниками диференціації рівня дітородної активності людей та її загального результату стають такі: як місце проживання (великі та малі міста, проживання у самому місті та поза його межами, загальний культурний рівень (у тому числі рівень освіти), етнічна та конфесійна належність.

Останнім часом з'явився ряд наукових розвідок, в яких вивчаються етнодемографічні процеси в окремих регіонах країни. Зокрема, ґрунтовний історико-демографічний аналіз змін в етнічній структурі населення Донецької області протягом 1959—2001 рр. на базі підсумків переписів населення був зроблений Г.Панчуком [49] та А.Шайхатдіновим. Етнонаціональні (у т.ч. і етнодемографічні) особливості Українського Північного Приазов'я проаналізовані А.Дегтеренко [50].

В етногеографічних, економічних, демографічних дослідженнях вмотивовано, що кількісні та якісні показники відтворення населення визначаються чинниками зовнішнього середовища, насамперед умовами життя. Для нашої держави характерний дуже великий діапазон коливання цих умов і, відповідно, істотні територіальні відмінності в рівнях та динаміці показників відтворення населення. З'явилися роботи, в яких за результатами підсумків переписів населення 1989 та 2001 рр. аналізувалися регіональні фактори, які впливають на динаміку сучасних етнодемографічних процесів: особливості коефіцієнтів природного приросту,

етнічної диференціації смертності, народжуваності, тривалості життя, міжнаціональних шлюбів [51].; а також територіальні особливості відтворення населення [52, с. 95-113].; вплив навколишнього середовища на демографічну специфіку та ін. [53, с. 94-117]. Так, масштаби депопуляції (переважання померлих над народженими) протягом останніх років найбільшими були у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях, де раніше мав місце найвищий природний приріст населення. Низькі коефіцієнти природного приросту характерні не лише для областей Донбасу і Придніпров'я, але і для Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей.

Значна частина наукових праць присвячена аналізу причин змін етнічної будови України після 1989 р. Дослідники виокремлюють загалом 3 групи безпосередніх чинників, у тісному зв'язку з якими відбувалися зміни питомої ваги українців у населенні України: об'єднавчі етнічні процеси в середині українського суспільства, міжетнічні відмінності у зовнішньому міграційному русі населення, міжетнічні відмінності у природному русі населення.

У значній групі робіт аналізуються чинники скорочення кількості росіян в Україні. Автори пояснюють їх інтенсивне зменшення в Україні за досить короткий термін (1989—2001) декількома факторами: по-перше, депопуляційними процесами, які розпочалися з 1992 року внаслідок зменшення рівня народжуваності та збільшення коефіцієнта смертності. По-друге, припиненням масової міграції росіян в Україну і частковою їхньою рееміграцією на історичну батьківщину, особливо на початку 90-х рр. в умовах загострення соціально-економічної кризи в Україні. По-третє, серед українських та російських дослідників переважає думка про те, що основною причиною зменшення кількості росіян в Україні в період 1989—2001 рр. була зміна частиною російського населення своєї етнічної самоідентифікації. Такої думки дотримуються як російські (С.Савоскул, Ю.Арутюнян, В.Тишков [55; 56; 58, с. 44-60; 59, с. 31-40]. та ін.), так і українські дослідники (В.Крисаченко, В.Зінич та ін.) [57; 25]. На думку польського дослідника Е.Піотра, внаслідок відродження української державності етнічні процеси набули природного характеру, коли корінна більшість асимілює меншість насамперед через міжетнічні шлюби.

Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантної більшості [60]. Нестійку етнічну самоідентифікацію російського та українського населення України підтверджують дані соціологічного опитування 1997 року [61, с. 74-83].

Питання зміни частиною російського населення етнічної самоідентифікації — в центрі уваги цілої групи робіт російських етнологів пострадянського періоду. В цих роботах розкривається вплив ідентифікаційних та асиміляційних процесів на динаміку етнодемографічної структури населення. Серед робіт російських дослідників потрібно окремо відзначити останню працю В.Кабузана, в якій автор розкриває динаміку чисельності та розселення російського етносу у світі протягом 1719—1989 рр., розглядає зростання кількості російського населення в Україні та його причини. Також він торкається питання повернення росіян у Росію в 90-х рр. ХХ ст. і не вважає це негативним явищем [62]. Ґрунтовною, на наш погляд, є колективна праця російських дослідників під керівництвом з Ю.Арутюняна, в якій розкриваються демографічні характеристики російського населення, у тому числі й на теренах України, за даними перепису 1989 року. Зокрема, в роботі висвітлено такі аспекти, як кількість російського міського та сільського населення, структура російського населення за тривалістю проживання, склад російського населення з погляду місця народження [63]. Значну увагу російському населенню у незалежних пострадянських державах, зокрема в Україні, приділено у роботі С. Савоскула [64, с. 278-329]. В дослідженні розглядається широке коло питань, пов'язаних з російським населенням України, зокрема їхній демографічний потенціал, соціально-економічний статус, етнічна та громадянська ідентичність тощо.

Окремий напрям етнодемографічних досліджень — міграційні процеси, які генерують зміни етнічного складу населення країни, регіону. Зауважимо, що етнічний аспект міграційних процесів — один з найбільш досліджених в етнодемографії. З українських дослідників питання міграції досліджували О. Малиновська, М.Шульга, В.Євтух, В.Трощинський, О.Хомра, В.Зінич, М.Романюк, В.Крисаченко [65, с. 75-91; 66; 67; 68; 69]. Серед російських дослідників проблему міграції росіян у пострадянських республіках вивчали Ю.Арутюнян, А.Вишневський,

Л.Рибаковський, С.Савоскул та інші [59, с. 31-40; 70, с. 115-130; 71, с. 31-43; 72].

Українські дослідники відмічають, що період 1989—1990 років чималою мірою відрізняється властивими міграційними потоками, їх інтенсивністю і спрямованістю, всією міграційною рухливістю населення держави від періоду 1970-1980-х років. Набуття Україною незалежності не могло не відбитися на етнічній структурі мігрантів, не призвести до формування нових і затухання наявних міграційних потоків зі специфічними етнічними структурами. Напередодні та в роки розпаду СРСР (1989—1991 рр.), а також у перші роки державності України (1992—1993 рр.) в Україну з Росії, Казахстану, Узбекистану та інших країн СНД прибуло 2,4 млн осіб, більшість з яких були представниками та нащадками депортованих народів, а також особами, що були репресованими, розкуркуленими та ін. До кола зазначених осіб увійшли етнічні українці, які поверталися «з російської Півночі» інших країн СНД до України після проголошення незалежності. Як зазначає Ж.Зайончковська, аналізуючи міграційні зв'язки Росії-України після розпаду СРСР, у 1992 р. продовжував швидко наростати міграційний потік із Росії до України, але росіяни в цьому потоку становили тільки 12 тис. із 110 тис. осіб. Основну частку становили українці — 64 тис. осіб. У 1991 р. співвідношення було іншим: 36 тис українців і 25 тис. росіян із загальної кількості 66 тис. осіб. На думку Ж.Зайончковської, у 1991 р. це були російсько-українські родини, які надали перевагу Україні, а у 1992 р. до міграційного потоку додалися етнічні українці, які поверталися в Україну після проголошення незалежності [73, с. 13]. В цілому контингент репатріантів у складі етнічних українців становив за період 1992—2000 рр. 189,9 тис. осіб.

Крім того, у 1990—1993 рр. приблизно 30% мігрантів становили представники інших національностей колишнього СРСР. За даними Міністерства статистики України серед загальної кількості іммігрантів наприкінці 1991 р. — 70,8% прибули до України з Росії, 6,4% — з Молдови, 4,7% — з країн Середньої Азії, 4% — з Білорусі, 3,6% — з Грузії, 3,4% — з Азербайджану, 3,3% — з Казахстану, 2,2% — з Балтії [73, с. 16]. Крім того, у 1989—1990 рр., після міжнаціональних зіткнень у Ферганській долині в Узбекистані, на Півдні України і в Донбасі з'являються 10,1 тис. турок-

месхетинців. У 1995—1997 рр. Україна приймає біженців з Чечні. Починаючи з 1989 р. в Україну повертаються депортовані кримські татари. За даними МВС України в Криму станом на початок 2001р, до Криму повернулося 232,2 тис. кримських татар [73, с. 16].

Цей період міграційного буття окремі дослідники вважають імміграційним «бумом» в Україні [75, с. 72.]. Зокрема, як зазначає О.Хомра, в 1989—1991 рр. кількість росіян в Україні зросла (у т.ч. за рахунок міграції на 232,4 тис. осіб). Найбільший міграційний приріст спостерігався на Південному Сході України (АР Крим, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Херсонська області) [65, с. 77-78]. Впродовж трьох років (1990—1992 рр.) росіяни масово виїжджали з районів військових конфліктів — Азербайджану, Вірменії, Таджикистану, Грузії. За оцінкою Держкомстату СНД, 77% росіян, які покинули зазначені республіки, направлялися в Росію, 21% — в Україну [74, с. 91]. У загальному міграційному прирості населення України в 1989—1994 рр. частка росіян становила 25%. Міграційний приріст росіян в Україні за роки аналізованого періоду концентрувався в основному в містах — на їх частку припадало 73,4%.

Стресові фактори (шок, розгубленість через розвал СРСР), які майже повністю детермінували міграційний вплив населення в Україну протягом 1990—1992 рр., поступаються економічним факторам, а саме — економічні негаразди, соціальна дестабілізація, різке знижування життєвого рівня української людності у 1992—1994 рр. Україна опинилася в гіршій економічній ситуації, ніж Росія та більшість колишніх союзних республік європейської частини СРСР [66, с. 71]. Цим можна пояснити повернення до країн походження чималої кількості осіб російської, білоруської, молдавської та інших національностей, що прибули до України впродовж періоду існування Радянського Союзу. «Міграція ще раз підтвердила свою репутацію засобу швидкого реагування» [73, с. 11].

Спираючись на статистичні дані, українські і російські дослідники констатують, що основною тенденцією міждержавної міграції населення України в період 1994—2005 рр. було міграційне скорочення кількості населення України; щорічне сальдо міждержавної міграції в ці роки мало від'ємне значення. Найвищим було негативне мігра-

ційне сальдо в 1994 р. Воно становило по країнах СНД (-4,4) тис. осіб, а по країнах далекого зарубіжжя (-49,3) тис. осіб. Найбільш відчутним за величиною був міграційний вплив росіян в 1992—1994 рр. з міських поселень Харківської, Луганської, Одеської та Донецької областей (ці області становили 64,4% загального обсягу міграційного впливу росіян з України) [65, с. 79]. Негативна динаміка нетто-міграції (маючи повільну тенденцію до зниження міграційних втрат) зберігається до 2005 р.

Трансформацію етнічної структури населення України протягом двох останніх десятиріч ХХ ст. визначило також масштабне вибуття (починаючи з 1992 р.) за межі України представників практично усіх етнічних груп, насамперед євреїв, німців, греків, поляків. За десять років (1987—1997 рр.) з України емігрувало 562,2 тис. осіб, з яких 311,2 виїхало до Ізраїлю.

На початку 2000-х міграційні збитки населення України, за даними, зокрема, І.Прибиткової, В.Стешенко, О.Рудницького, О.Хомри формувалися перш за все, за рахунок еміграції українців та росіян в країни «далекого» зарубіжжя, а також Росію, Білорусь. Основними країнами реципієнтами у 2003 р. були Німеччини, США, Ізраїль. Так, серед загальної кількості мігрантів з України до Німеччини питома вага українців у 2003 р. становила 48,7%, євреїв — 18%, росіян — 15,4%, німців — 7,5%, інших — 8,4%. До США виїжджали переважно українці — 76,0%, питома вага росіян — 8,65%, євреїв — 3,7%, інших — 1,7%. Більше половини з тих, хто у 2003 р. виїхав до Ізраїлю — українці (50,9%), у 2,4 раза менше виїжджали євреї (21,6%) і у 2,6 раза менше — росіяни (19,8%) [76 с. С.31, 445-450]. У 2003 р. структура потоку мігрантів мала такий вигляд: 16,4 тис. (67,9%) виїхало назавжди до «далекого» зарубіжжя, а 7,8 тис. (32,1%) — до країн СНД. Білорусь була другою, після Росії, країною, яка мала профіцит у міграційному обміні з Україною. В міграційному обміні як з країнами «далекого» зарубіжжя, так і «ближнього» у 2003 р. Україна найбільш часто втрачала серед своїх громадян — українців (8652 особи) і росіян (6923 особи).

Вчені акцентують увагу на диверсифікацію потоків між державної міграції у 2005—2006 рр. У 2005 р. в процесі міграційного обміну між Україною і Росією відбулися позитивні зміни: вперше після 1993 р. Росія і Україна міняються

ролями. Саме Росія з 2005 р. виступає міграційним донором для України.

Загалом, на думку переважної частини українських та російських вчених, міграційні процеси стали дуже важливим чинником «епохальних демографічних подій» (періоду 1989—2011 рр.), які істотно змінили етнічну структуру України.

Джерельну базу досліджень з етнодемографії становлять, перш за все, статистичні матеріали, що відображають кількісний, статево-віковий, освітній склад населення України. Це, передусім, підсумки Всесоюзного (1989 р.) та Всеукраїнського (2001 р.) переписів населення. Завдяки цим матеріалам було виявлено зрушення у кількісному, статево-віковому, сімейному складі, освітньому рівні населення України впродовж 1989—2001 рр. Самостійну групу джерел становлять статистичні демографічні щорічники, бюлетені Державного комітету статистики України.

Окрему групу джерел становлять матеріали відділу національностей та міграції обласних державних адміністрацій. Дослідження документів місцевих органів управління дають змогу визначити рівень участі Української незалежної держави в національному відродженні, якість та ефективність реалізації законів України з питань національних меншин, з'ясувати питання про укладання однопонаціональних та змішаних шлюбів.

Матеріали статистичних щорічників України про стан економіки, демографічну та екологічну ситуації в 90-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст. допомагають виявити причини формування еміграційних настроїв серед національних меншин України. Особливо цінним джерелом дослідження еміграційних процесів стали законодавчі акти Української держави з питань міграції та угоди між нашою країною і Російською Федерацією, іншими державами про безвізові поїздки громадян обох держав та організацію їх трудової діяльності, соціальний захист і медичне страхування.

Важливу групу джерел репрезентують матеріали періодичної преси. Українські республіканські, регіональні, обласні газети містять цікаву інформацію з проблем еміграції громадян України та ін.

Поява останнім часом потужного наукового інтересу до етнодемографічної проблематики стала важливою подією не лише в науці, але також у суспільній практиці (у першу чергу

демополітичній). Невипадково у світовій науці етнодемографічні теми були широко осмислені як теми, що мають надзвичайно актуальний міждисциплінарний характер, а щодо їх розробки постійно зростає широкий суспільний інтерес. Тому маємо вагомі підстави твердити, що українські вчені, які включили до сфери свого професійного інтересу згадані фундаментально-пошукові наукові проблеми, становлять авангард, елітно-дослідницьку гвардію сучасних суспільствознавчих наук. Від успішності дослідження поставлених етнодемографічних тем залежить напрям траєкторії подальшого суспільного життя: прогрес, стагнація або регрес соціуму.

1. Козлов В.І. Динаміка чисельності народів. — М., 1969.
2. Козлов В.И. Этническая демография. — М., 1977.
3. Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор. — М., 1982.
4. Пономарьов Анатолій. Українська етнографія. Курс лекцій.— К., 1994.
5. Сергій Піскунов, Володимир Піскунов. Деякі теоретико-методологічні проблеми дослідження етнодемореальності // Демографічні дослідження. — Вип.22. — К., 2000.
6. Казьмина О.Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии. — М., 1994.
7. Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979). — К., 1977.
8. Народонаселение.Энциклопедический словарь. — М., 1994.
9. Стещенко В.С. Демография в современном мире. — М., 1978.
10. Стещенко В.С. Изучение воспроизводства народонаселения (Теоретические проблемы). — К., 1981. — С. 314—315.
11. Сови А. Общая теория населения. Т.1. Экономика и рост населения. — М., 1977.
12. Піскунов В. Про предмет-проблему посткласичної демографії або нотатки до критики абстрактного демографічного мислення // Демографічні дослідження. — Вип. 21. — К., 1999. — С. 134—145.
13. С.П.Капица, С.П.Курдюмов, Г.Г.Малинецкий. Синергетика и прогнозы будущего. — М., 1997.
14. Піскунов В. Про класифікацію демографічних моделей і репрезентовану ними демореальність //Демографічні дослідження. — Вип.20. — К., 1998. — С. 3—22.
15. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. — М., 1982.
16. Стюарт Ян. Концепции современной математики. — Минск, 1980.
17. Піскунов В. Теоретико-методологічні аспекти демографічного моделювання // Демографічні дослідження. — Вип. 21. — К., 1999. — С. 3—26.

18. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. — Л., 1991.
19. Лобжанидзе А.А., Горохов С.А., Заяц Д.В. Этногеография и география религий. — М, 2005.
20. Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) — 2009.
21. Чирков О. Населення (Людність. Народо­населення) // Україна— Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. — К., 2006.
22. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стещенко. — К., 2001.
23. Левчук Н.М. Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості: Дис... канд. екон. наук: 08.09.01. — К., 1998.
24. Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959—2001 рр.) // Демографічні дослідження. — Вип. 25. — К., 2003. — С. 84—93.
25. Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. — К., 2004.
26. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К., 1998.
27. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965.
28. Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975.
29. Наулко В.І. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). — К., 2001.
30. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.
31. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / Бернштейн О.Б., Зіневич Н.А., Зінич В.Т. та ін.; за ред. В.І.Наулка. — К., 2001.
32. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О. та ін.; наук. ред.: акад. І.Кураса, акад. С. Пирожкова. — К., 2004.
33. Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. — К., 2004.
34. Євтух В. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. — К., 2001.
35. Євтух В., Трощинський В., Аза Л. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. — К., 2003.
36. Євтух В., Трощинський В., Галушко К., Чернова К. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. — К., 2004.
37. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004.
38. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959—2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 12—24.

39. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004.
40. Чирков О. Головні риси розвитку етнічної будови української нації від кінця ХІХ до ХХІ ст. // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. Зб. наук. праць / За заг.ред. В. Сергійчука. — К., 2004. — С. 231—239.
41. Чирков О. Зміни питомої ваги українців у населенні України (в сучасних кордонах) від кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. // Матеріали до української етнології. — 2004. — Вип. 4 (7). — С. 155—160.
42. Чирков О. Прогноз розвитку етнічної структури населення України протягом 1999—2019 років // Вісник інституту досліджень діаспори. — 1999. — Ч. 4 (6). — С. 9—10.
43. Чирков О. Розвиток етнічної структури населення України впродовж останнього десятиліття (1989—1998 рр.) // Історія України. — 1999. — № 42 (154). — С. 6—8.
44. Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: Історія, сучасність, перспективи // Сучасність. — 2000. — № 7. — С. 118—122.
45. Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959—1989 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. — К., 2001.
46. Скляр В.М. Етнодемографічні процеси в столиці України (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) // Народна творчість та етнографія. — 2005. — №4. — С.15—22.
47. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ-на початку ХХІ ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2008.
48. Хвіст В.О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України: українознавчий аспект: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. — К., 2003.
49. Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959—1989 рр.): Дис. ... канд. іст. нук: 07.00.01. — Донецьк, 2001.
50. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). — Маріуполь, 2008.
51. Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю. Этническая дифференциация смертности // Социс. — 1992. — №7. — С.43—50.
52. Піскунов С.В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959—1989 рр. // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 95—117.
53. Піскунов С.В. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні 1959—1989 рр. // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 94—117.
54. Глуханова Г., Турос О., Рудницький О., Стефіновський А. Демографічна специфіка міст України з різним рівнем забруднення навколишнього середовища // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 161—173.
55. Напр.: Тишков В.А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. — М., 2003.

56. Кожевникова Н.И., Рыбаковский Л.Л., Сигарева Е.П. Русские: этническая гомогенность? (Опыт социол. исследования). — М., 1998.
57. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К., 2005.
58. Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського і російського населення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — №4. — С. 44–60.
59. Арутюнян Ю.В. Русские в ближнем зарубежье // Социс. — 2003. — №11. — С. 31–40.
60. Еберхардт Піотр. Зміни народностей України в ХХ ст. — Варшава, 2004.
61. Белецкий М.И., Толпыго А.К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. — 1998. — № 4. — С. 74–83.
62. Кабузан В. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719—1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — РАН, Институт российской истории. — СПб., 1996.
63. Русские (Этносоциологические очерки). — М., 1992.
64. Савоскул С.С. Русские в независимой Украине: статус, идентичность, перспективы. / Украина и Россия: общества и государства: Сб. ст. Ред.— сост. Д.Е.Фурман. — М., 1997. — С. 278–329.
65. Хомра О. Міграція національних меншин в Україні в 1989—1994 рр.: динаміка, структура, територіальні відмінності // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 75–90.
66. Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: методологія і практика регулювання. — Львів, 1999.
67. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К., 2002.
68. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. — К., 2004.
69. Шлепаков А.М., Малиновська О.А., Пінчук О.М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки. — Вип 17. Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1993.
70. Вишневский А.Г. Распад СССР: этнические миграции и проблемы диаспор // Общественные науки и современность. — 2000. — №3. — С. 115–130.
71. Рыбаковский Л.Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья // Социс. — 1996. — № 11. — С. 31–42.
72. Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. — М., 2001.
73. Зайончковская Ж. Миграционные связи России после распада СССР // Миграционные процессы после распада СССР. — М., 1994.
74. Прибыткова И. Миграции и время: украинский вариант развития // Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. — М., 2009.

75. Васильченко В., Петрова Т. Потрібна самостійна міграційна політика // Віче. — 1997. — №7. — С.77–86.

76. Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. — К., 1999.